

ВІДГУК

офіційного опонента на кандидатську дисертацію
КОТОВОЇ Сабіни Владиславівни на тему
«ОБРАЗ ВОРОГА» В СОЦІОГУМАНІТАРНОМУ ДИСКУРСІ ВЕЛИКОЇ
БРИТАНІЇ, НІМЕЧЧИНИ ТА РОСІЇ ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
(1914–1918 рр.)

(Спеціальність 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни»)

Поняття «ворог» є соціальною, екзистенціальною, моральною універсалією, яка супроводжує будь-який історичний дискурс та його контентний ряд. Кожне суспільство ситуативно формує образ ворога, намагаючись убезпечити себе від численних загроз світу. Оскільки поняття «ворог» є важливим для розуміння самого суспільства, яке створює для себе образ того, з ким / чим суспільство перебуває у стані ворожнечі, воно має привертати увагу істориків. Уявлення про недруга формується у складному процесі (у нашому випадку) етнонаціональної самоідентифікації, який визначає, перш за все, «себе» як певного суб'єкта, центру мікрокосму (як тезу) та «іншого» (як антитезу суб'єкта) з властивими їм сутнісними характеристиками. У зв'язку з цим «вічна тема» ворога присутня у численних сюжетах та конкретно-історичних дослідженнях, провокуючи одночасно й методологічні пошуки, пов'язані з розв'язанням багатофакторних проблем, які неминуче виникають у таких наукових розвідках.

Тема дослідження, що опонується, є тематично, історично та методологічно своєчасною. Вона будується на сталій історіографічній традиції та ставить за мету порівняння образу ворогів у соціогуманітарних дискурсах трьох різних, але доленосних в контексті Першої світової війни країн-імперій – Німеччини, Британії та Росії. Авторка вивчає процеси масового залучення науковців-гуманітаріїв цих країн (перш за все, представників історичних та філософських, а також майбутніх політологічних шкіл) до пропагандистської діяльності, що розгорталась в умовах світового конфлікту, досліджує їх участь у міждержавній ідеологічній боротьбі (називає її «війною культур»), що велась у тилу та була спрямована, перш за все, на патріотичну мобілізацію своїх співвітчизників. Порівняльний ракурс цього міжгалузевого історичного дослідження надає йому актуальності та науково-практичного й методологічного значення.

Структура роботи є функціональною, відповідає тематиці дослідження. Дисертація складається з анотації, вступу, чотирьох розділів, дванадцяти підрозділів, списку використаних джерел і літератури. Загалом архітектоніка наукової роботи вирізняється логічністю та рівномірністю розділів та

підрозділів. Змістово-теоретичні розділи (другий – четвертий) послідовно презентують три головні етапи просування образу ворога у суспільстві: причини та умови його появи (другий), розвиток «образу» в межах професійних історичних наративів (третій), його тематичне пристосування до публічної сфери (четвертий). При цьому підрозділи різнобічно розкривають окремі прояви предмета дослідження.

Традиційно та згідно з вимогами у вступі відображено актуальність теми, зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, розкрито об'єкт і предмет дослідження, його територіальні й хронологічні межі. Авторкою цілком коректно сформульовано мету дослідження та дослідницькі завдання. Дисертантка також подала наукову новизну результатів дослідження, їх апробацію та практичне значення. Заперечень вступна частина дисертації в опонента в цілому не викликає.

У першому розділі дисертації «Історіографія, джерела і методологія дослідження», що складається з трьох взаємопов'язаних розділів, дисертанткою розкрито стан наукового опрацювання проблеми, презентовано її джерельну базу, окреслено науковий інструментарій дослідження. Історіографічний аналіз, побудований за проблемно-хронологічним та регіональним принципами, є в цілому фаховим. В історіографії авторка виокремлює чотири тематичні блоки опрацювання літератури, які традиційно склались у світовій історіографії (с. 16). Виконуючи аналіз історіографії, дисертантка зауважує, що зупиняється на аналізі лише найважливіших праць. Ймовірно, слід погодитися з таким рішенням, оскільки поєднання численних історіографічних комплексів за географічним принципом (Великої Британії, Німеччини, Росії, України) та напрацювань за декількома тематико-проблемними зонами, які, до того ж, збільшилися в умовах «ювілейності» теми Першої світової війни, привело до появи величезного масиву історіографії – «ідеальної історіографічної бази», повний аналіз якої заслуговує на окреме дослідження та майже неможливий у межах одного підрозділу кандидатської дисертації. Авторка залучає до аналізу праці західних, українських та російських істориків, чії напрацювання були концептуально важливими для розкриття теми. Аналіз історіографії є підставою стверджувати, що дисертантка чітко розуміє стан наукового вивчення теми, правильно визначає її найменш досліджені аспекти, обізнана зі здобутками вітчизняної та закордонної історіографії.

Аналіз, здійснений у першому розділі, доводить, що тема та завдання дослідження виникли «історіографічно своєчасно», адже проблеми продукування образу ворога, з одного боку, вже вирішувались у численних працях на прикладі різних дискурсів, а з іншого – не залишають науковий

контекст, ангажуючи нових прихильників у середовищі істориків. Досить схвально, що авторка зуміла знайти свою нішу, свій ракурс дослідження, який вона бажає «вписати» до цієї поліфонічної за змістовим наповненням та рефлексійної, з боку привабливості для науковців, проблеми. Як виявляється за результатами подальшого ознайомлення зі змістом дисертації, робота С. Котової – це, перш за все, компаративна за формою праця, підготовлена в межах історіографічного дослідження на базі численних джерел.

Дисертанткою опрацьовується певне коло джерел (205 позицій), які поділяються нею на документальні, видання науково-популярного характеру, мемуари та спогади. Джерельна база (як слід було очікувати) є полілінгвістичною. Наявність достовірної, різнопланової та репрезентативної джерельної бази сприяє повноті реалізації дослідницьких завдань дисертації, зумовлює достовірність головних тез і висновків, яких дійшла авторка.

Теоретико-методологічними засадами дисертації авторка передбачено визначає концепції «історичної культури» та «імагології». В їх полі, як зазначає дисертантка, складаються дослідницькі гіпотези та виконується інтерпретація висновків. До честі дисертантки, вона досить осмислено оперує поняттями та категоріями (історична пам'ять, ідентичність, колективна пам'ять, історична культура, історична імагологія, транснаціональна історія тощо) цих концептуальних комплексів, простежує логіку появи сучасних теорій, їх інтерпретацій у різних національних школах. Важливо, що у відповідному підрозділі С. Котова також пояснює своє розуміння дефініції «історична культура», яка для неї є такою, що дозволяє охопити весь соціогуманітарний дискурс, тобто є базовою для дослідження та виноситься у саму назву дисертації. Дисертантка також натякає на зв'язок свого дослідження з транснаціональною історією, яка, як відомо, є галуззю, що спрямована на виявлення «патернів» – схожих явищ у глобальному історичному дискурсі. Змістовний методологічний підрозділ завершується характеристикою методів, залучених для написання дисертації. Зокрема повідомляється про використання інструментарію контекстуальної методології та «нарративних шаблонів».

У другому розділі «Пропаганда і зміна векторів соціогуманітарного дискурсу» аналізуються адміністративно-ідеологічні та наукові ресурси країн, які дозволяли їх владним системам здійснювати моніторинг над суспільствами та працювали на їх консолідацію. Стисло подано образні уявлення, які були складені в межах наукового середовища держав стосовно народів інших країн напередодні війни та зсуви у ставленні одна до одної з початком війни. Авторка доводить, що гуманітарне середовище Німеччини виявилось більш готовим для ведення активної пропагандистської діяльності.

Останнє було обумовлено попередньою культурною традицією (роллю гуманітарного знання в процесах об'єднання Німеччини), яка формувалася спочатку в окремих герцогствах, королівствах та маркграфствах, а потім у межах об'єднаної Німеччини упродовж останньої третини ХІХ ст. Натомість наукові середовища Британії та Російської імперії мали пройти певний адаптаційний період («розгубленість вчених з початком війни» (с. 76). Авторка також визначає об'єкти (чомусь називає їх «завданнями»), на які була спрямована пропаганда (тил, фронт, нейтральні держави та вороги) та зупиняється на характеристиці інституцій, які займалися пропагандою. С. Котова також показує роль преси та періодичних видань у зазначених процесах.

У другому підрозділі (2.2) йдеться про механізми, внаслідок яких, як пише авторка, наука та освіта були підпорядковані завданням пропаганди. Вона відтворює зміст так званої війни маніфестів. Наприкінці розділу дослідниця робить висновок, що гуманітарний дискурс з формування образу «ворога» перемістився переважно у сферу публіцистики (останнє викликає сумніви опонента).

Третій розділ дисертації «Конструювання образу ворога в історичних нарративах» присвячений вивченню теоретичних наслідків залучення професійних істориків у процеси пропаганди та створення ними, як наполягає дослідниця, науково-популярних праць. Логіка полягає в тому, щоб показати, які зміни відбулися в окремих типах історіописання, представлених трьома корпораціями (умовно) істориків Російської імперії, Британії та Німеччини (до початку світової війни пройшли певний період інституалізації, мали міждержавні зв'язки, внутрішні завдання). Спостереження у підрозділах 3.2, 3.3, 3.4 є дуже цікавими, а підхід авторки потребує схвалення. Аналізуючи праці російських дослідників (В. Бузескула, М. Любавського, М. Ростовцева, Г. Вернадського, Є. Тарле, П. Струве та ін.), С. Котова стверджує, що образ ворога створювався переважно в межах військових сюжетів та військової історії ХІХ ст., пропагуючи часто ревізійні підходи до сталих інтерпретацій. Британські дослідники (які, зазначимо, були представниками великої імперії, уявлення про яку в межах держави складалося протягом попередніх століть та було остаточно визначено у Вікторіанську епоху) спрямовували свої тексти на критику завдань Німецької імперії, погляди великогерманців, проти шовінізму та соціального дарвінізму молодій імперії, яка була націлена на перерозподіл геополітичних впливів. Важливо, що аналіз британських текстів у дослідженні частково здійснюється у порівнянні з російськими нарративами. Майже «граючи в чотири руки», російські та британські автори постійно

згадували імена Г. Трейчке, Ф. Бернгарді, Ф. Ніцше. Німецька історіографія (Ф. Майнеке, Г. Онкен, Є. Хеллер та ін.), дотримуючись у цілому попередніх традицій, знімала з Німеччини провину за початок війни, обговорювала проблему «ворожого оточення» і, як вважає С. Котова, призначила саме Британію «головним ворогом» Німеччини.

У четвертому розділі «Образ ворога» в інтелектуальному дискурсі та публічному просторі» запропоновано тематичний аналіз наукової та науково-публіцистичної літератури, підготовленої науковцями та інтелектуалами трьох країн. Розгляд виконується за трьома головними темами: проблема відповідальності за розв'язання війни; криза культури; критика філософських основ мілітаризму. У цьому розділі з'являються нові персоналії інтелектуалів, що доводить тезу авторки про Першу світову як тотальну війну та підтверджує її визначення як «війни культур». Останнє досить рельєфно показано у підрозділі 4.2. Висновки, запропоновані наприкінці розділів та дисертації в цілому, відповідають змісту попереднього тексту, є глибокими, професійними та теоретично обґрунтованими.

Ознайомлення з текстом дисертації дає підстави вважати, що завдання й мета дослідження, у тому вигляді, як вони сформульовані у вступі, авторкою досягнуті, а висновки, яких вона дійшла, є вірними. Дисертація цінна, насамперед, своїм фактологічним змістом, концептуальним підходом. Поза сумнівом, ця праця заслуговує на увагу не лише фахівців-істориків, адже зібраний і систематизований авторкою матеріал і зроблені узагальнення становлять інтерес для політологів, етнопсихологів та ін. Дослідження має очевидне науково-пізнавальне, практичне та презентаційне значення (останнє, наприклад, стосується іншомовних джерел). Проблема дисертаційного дослідження є перспективною і такою, що провокує нові запитання, надихає на подальші роздуми.

Автореферат, як і 11 публікацій авторки, відповідають змісту дисертаційної роботи, з належною повнотою розкривають її основні положення і зміст. Тези дисертації були апробовані під час виступів дисертантки на міжнародних наукових конференціях.

Попри те, що дисертація містить позитивні риси, слід звернути увагу дисертантки на дискусійні моменти, упущення та недоліки:

- 1) при тому що тема дисертаційної роботи та її географічні межі не викликають ніяких заперечень, хотілося б побачити змістовне пояснення, чому саме ці країни – представники протилежних ворогуючих блоків – привернули увагу дослідниці. Якими були критерії відбору країн-акторів? Чому обрана Британія, а не, наприклад, Франція, яка традиційно вважалася «стратегічним ворогом» Німеччини, її екзистенціальним і світоглядним опонентом. Адже на прикладах Франції, починаючи з Й. Фіхте і не

закінчуючи Г. Трейчке, завжди будувалися націоналістичні концепти Великої Німеччини?

2) на наш погляд, сумніви викликає заявлена авторкою структура джерельної бази, яка насправді є більш широкою. Чому як компоненти не визначено наукові дослідження (не є тотожними науково-публіцистичним), періодичні видання. Про останні йдеться у підрозділах 1.2, 2.1, 4.1;

3) методологічний підрозділ дисертаційної роботи (1.3) є досить змістовним. Проте, простежуючи розвиток окремих концептів (на наш погляд, навіть ширше, ніж потрібно), авторка не визначає, як саме вона застосовує висновки окремих авторів, що працювали в межах методології. Яким чином, наприклад, використовувалися праці Л. П. Репіної, на яку на с. 43 навіть відсутнє посилання? Це ж зауваження стосується теорії Д. Верча та контекстуальної методології, розгорнутий аналіз якої опонент очікував побачити у підрозділі;

4) четверте питання не має принципового характеру. У підрозділі 2.2 та у подальшому боротьба, яка розгорнулася між науковцями країн та у соціогуманітарному дискурсі в цілому, іменується «культурною війною» (Гарно! Образно! Але чи правильно?). Погоджуючись у цілому з цією дефініцією, опонент має певні сумніви стосовно коректності застосування цього метафоричного визначення. Адже війна – це те, що відбувається між ворогуючими сторонами. Авторка неодноразово згадує, що нові тексти, які вона аналізує, були спрямовані на внутрішнє середовище. Отже, на наш погляд, більш відповідним реальності було б застосування визначення «ідеологічна пропаганда»;

5) опонент не до кінця погоджується з поглядами дисертантки про те, що праці, які аналізуються у підрозділах 3.2–3.4, слід називати науково-публіцистичними. На наш погляд, це повноцінні дослідження, створені в нових епохальних умовах, які надали історикам якісно новий для роздумів та інтерпретацій матеріал. Хоча ці праці є емоційно наповненими, чи можливо, наприклад, вважати публіцистичними публікацію М. Мьюіра (с. 105), передбачення якого знаходимо у майже сучасних творах Е. Гобсбаума, або працю Ф. Наумана – лише одного з авторів, що розмірковували про Серединну Європу, концептуальні засади якої розробляються політологами та культурологами упродовж всього ХХ ст.?

6) опонент також не може погодитися з висновком авторки стосовно підрозділу 3.3, де вона стверджує, що «історіографічний дискурс російського ворога був периферійною темою» німецької історіографії. Слід, наприклад, згадати Пауля Рорбаха та вчених його оточення. Відсутність аналізу цієї праці створює дещо викривлену картину стосовно спрямованості текстів

німецьких істориків, в яких був присутній не лише російський, але навіть український дискурс;

7) не зрозуміло, чому з контексту формування «образу ворога» вилучена тема «прихованого внутрішнього ворога» – російських, британських німців. Численні публікації з цього приводу мали б бути згадані у четвертому розділі дисертації;

8) робота має окремі технічні похибки. Серед них, наприклад, неправильне оформлення посилань (с. 55, 57, 63, 78), фактологічна помилка (с. 147). Репрезентуючи критику, що була спрямована російськими та британськими авторами в бік їхніх німецьких колег, авторка інколи забуває називати працю, що піддається критиці (праця Т. Манна, с. 70; довгий час зберігається «інтрига» стосовно праці «Історія Німеччини в ХІХ ст.» Г. Трейчке).

Проте зазначені зауваження мають рекомендаційний характер і не впливають на загальну високу оцінку роботи, яку виконано на належному науковому рівні. Дисертація підтверджує наукову компетентність та професіоналізм авторки.

Висновок. Дисертація С. В. Котової «“Образ ворога” в соціогуманітарному дискурсі Великої Британії, Німеччини та Росії періоду Першої світової війни (1914–1918 рр.)» є завершеним, оригінальним, самостійним і разом з цим перспективним науковим дослідженням, яке відповідає вимогам чинного «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567 (зі змінами), а Котова Сабіна Владиславівна заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни».

Доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри всесвітньої
історії Дніпровського національного
університету імені Олеся Гончара

 Н. В. Венгер

